

УДК 316:34

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків

Анотація

У статті автором наведено аргументи щодо доцільності використання трикомпонентної кон'юнкції ("позиції & диспозиції & практики") в багатовимірному аналізі стратифікаційних порядків, згідно з якою поєднується макросоціологічний підхід (позиції і диспозиції) з мікросоціологічним (практики). Інакше кажучи, структурний підхід доповнюється зверненням до повсякденних рутинних та інноваційних практик, а також перспективою культури, оскільки практики пов'язані зі стилем життя і з певними субкультурами.

Ключові слова: *практики, стратифікаційний порядок, трикомпонентна кон'юнкція "позиції & диспозиції & практики"*

Домінантною у дослідженні стратифікаційних порядків є двокомпонентна кон'юнкція "позиції & диспозиції", яка дає можливість виявити та пояснити специфіку поведінки індивідів та спільнот, що діють певним чином, оскільки є носіями певного габітусу (сукупності диспозицій). Проте розгляньмо аргументи щодо доцільності використання трикомпонентної кон'юнкції "позиції & диспозиції & практики" у багатовимірному аналізі стратифікаційних порядків, згідно з якою макросоціологічний підхід (позиції та диспозиції) поєднується з мікросоціологічним (практики), коли структурний підхід доповнюється зверненням до повсякденних рутинних та інноваційних практик, а також перспективою культури, оскільки практики пов'язані зі стилем життя і з певними субкультурами.

Незважаючи на те, що поняття “практика” було легітимним у марксистській філософії і йому була присвячена численна література у 60–80-х роках минулого століття, публікація 1997 року у журналі “Соціологічні дослідження” статті В.Волкова про концепцію практик у соціальних науках стала новиною у пострадянському соціологічному просторі [Волков, 1997]. Новиною — хоча б тому, що давала уявлення про різноманіття шкіл та напрямів у соціогуманітарних науках, які використовували поняття практик для опису та пояснення світу індивідів та взаємодій між ними. Відкрилася багата палітра смислових відтінків, що утворювали окремі й розвинені словники, які дозволяли говорити про соціальне в особливий манері та з незвичною інтонацією. Власне групі санкт-петербурзьких соціологів на чолі з В.Волковим та О.Хархордіним і належить пріоритет у реферуванні та креативній інтерпретації відповідної зарубіжної літератури й проведенні релевантних темі емпіричних обстежень. Уже зі змісту згадуваної статті, а ще більше після публікації монографії “Теорія практик” [Волков, Хархордин, 2008] стало зрозумілим, що йдеться не про одну концепцію чи теорію, а про сімейство і суто філософських, і соціально-філософських, і соціологічних розробок у контексті “прагматичного повороту”, на якому наполягають ті вчені, які ідентифікують себе з цим напрямом суспільної думки; Г.Шуберт з університету Потсдама говорить навіть про ренесанс прагматизму за сучасної доби, а витoki прагматизму в соціології вбачає в концепціях Ч.Кулі та Дж.Міда [Schubert. 2006: р. 51]. У названій монографії у п’ятнадцяти розділах систематично представлені погляди конкретних авторів — М.Гайдегера, Л.Вітгенштайна, М.Моса, Н.Еліаса, Г.Райла, М.Полані, М.Фуко, Ж.Дельоза, М. де Серто, Д.Скота, П.Бурдьє, А.Макінтайра, Л.Болтанські, Л.Тевено, Б.Латура. Список, очевидно, неповний, адже проігнорований доробок Е.Дюркгайма, хоча є в науковій літературі розлогі інтерпретації його трактовок практик [Rawls, 2001]; побіжно згадується Е.Гіденс; цитується, але не аналізується концепція Т.Шатцкі [Schatzki, 1996, 1997].

Проте і звернення до перелічених авторів цілком достатньо для того, щоб отримати необхідну сукупність знань про предмет, а також упевнитися в тому, що перебування усіх цих безумовних філософських і соціологічних авторитетів під загальною парасолькою “теорії практик” наскільки виправдане, настільки ж і випадкове. Чи не єдине, що їх об’єднує, це поняття “практика”, проте все інше роз’єднує: і вихідні методологічні принципи, і стиль та словник міркувань про практики, і теоретичні висновки. Втім, інакше і бути не могло — самотні мислителі та дослідники створювали різні ментальні конструкції та картини світу.

Із такої констатації і починає свою статтю А.Реквіц [Reckwitz, 2002], накреслюючи програму конструювання якщо і не остаточної, то єдиної теорії соціальних практик. Розгляньмо її основні моменти.

По-перше, теорія практик являє собою різновид культуральної теорії (cultural theory), яка в особливий спосіб описує і пояснює соціальний порядок. На відміну від теорії раціонального вибору, яка акцентує увагу на усвідомлених цілях індивідів, що діють, і від функціоналізму Т.Парсонса з його зорієнтованою на норми теорією дії, культуральна теорія тлумачить соціальний порядок як такий, що вкорінений у колективні когнітивні й сим-

волічні ментальні утворення, згідно з якими індивіди приписують значення і смисли подіям і ситуаціям, а значить, і поведуться відповідно до них [Reckwitz, 2002: р. 245–246]. Взагалі теза про те, що прагматична соціологія є переважно соціологією культури, не заперечується, а її обґрунтування знаходять як у спільних працях Л.Болтанські та Л.Тевено, так і в спільних працях цих авторів з іншими колегами, як це показує у своїй статті І.Сілбер [Silber, 2003].

По-друге, А.Реквіц розрізняє чотири версії культуральної теорії, за кожною з яких стоїть авторитетна філософська, антропологічна, семіотична, феноменологічна та соціологічна традиція: менталізм (дослідник зосереджується на когнітивних структурах та актах інтерпретації), текстуалізм (соціальне репрезентоване системою знаків і символів, дискурсами та комунікаціями і становить певний текст), інтерсуб'єктивізм (соціальне як взаємодії індивідів), теорія практик. В останній соціальний порядок інтерпретується як порядок практик, а самі практики — це “рутинізований тип поведінки, який складається з кількох елементів, що пов'язані один з одним: форм тілесної активності, форм ментальної активності, “речей” та їхнього використання, фонове знання у формі розуміння, know-how, стану емоцій та мотиваційного знання. Практики — спосіб готувати їжу, споживати, працювати, інвестувати, піклуватися про себе або про інших тощо — утворюють, так би мовити, “блок”, існування якого з необхідністю залежить від існування і специфічного взаємозв'язку цих елементів і який не може бути редукований до жодного з цих простих елементів” [Reckwitz, 2002: р. 249–250].

По-третє, хоча йдеться про звичні речі (тіло, розум, знання, дискурс, структура/процес, актори), в теорії практик вони дістають незвичну трактовку. Так, тілесна та емоційна активність надають світові людей упорядкованості, що унаочнює соціальний порядок. Практиками є і різновиди ментальної активності (способи розуміння й інтерпретації; знання, як що робиться; способи чогось бажати і чогось прагнути), а також зразки користування речами. В теорії практик немає потреби говорити про індивіда як такого, що дотримується правил чи виконує ролі — він є просто точкою перетину різноманітних рутинізованих тілесних та ментальних дій [Reckwitz, 2002: р. 250–257].

По-четверте, конструювання теорії практик обов'язково потребує розгляду ефектів теорії. Йдеться про той образ соціального світу, який пропонує теорія практик, і ті наслідки, що впливають з її словника для організації емпіричних обстежень [Reckwitz, 2002: р. 257–259].

Між тим В.Волков та О.Хархордін приписали А.Реквіцеві прагнення, відсутнє у того, — нібито теорія практик намагається пояснювати соціальний світ [Волков, Хархордін, 2008: с. 32–33]. Сам же викладач Інституту соціології Гамбурзького університету тут дуже обережний. Теорія — це насамперед словник для формулювання емпірично релевантних тверджень, а також для уточнення і зміни нашого саморозуміння [Reckwitz, 2002: р. 257]. Звісно, будь-яка теорія утверджує певну онтологію — і цей сюжет детально розробляє Т.Шацкі, один з найавторитетніших фахівців у цій галузі [Schatzki, 2003].

Онтологія — це послідовне і систематичне розмірковування над тим, що являє собою соціальне, з чого саме (з яких елементів) складається світ людей. Підсумувавши найзагальніші відповіді, Т.Шацкі формулює онтологію місць (site ontology), де кожне місце є нічим іншим, як практикою, а суспільство — мережею місць. Практики (релігійні, політичні, економічні, приготування їжі тощо) являють собою складні утворення, в яких розрізняють комплекс розумінь, адекватних діям, колекцію правил та “телеоафективну структуру”, тобто нормативну, ієрархічно впорядковану систему цілей, проєктів, завдань, емоційних станів [Schatzki, 2003: р. 191–192]. Отже, світ взаємодій між людьми — це світ різноманітних практик (суто фізичних дій і суто ментальних конструкцій), сплетених у щільну мережу.

Знаменно, що в adeptів прагматичної соціології майже не знаходимо намагань розмежувати поняття “практики” і “дії”. Вважають достатнім вказати на вельми впливову традицію, яка легітимує поняття дії у рамках “великої” або ж макротеорії, започаткованої М.Вебером, продовженої Т.Парсонсом та Ю.Габермасом. Практики ж належать до мікрорівня, на якому треба зважати не тільки на генералізовані смисли та значення на штиб габітусу П.Бурдьє, а й на ситуативні ментальні схеми та емоційні стани. Проте, щойно проголошено таку приналежність, одразу ж виникає проблема співвідношення макро (у вигляді “структури”) та мікро (у вигляді “практик”).

Структура традиційно вважається більш “сильним” концептом: вона детермінує практики, вона є і ключем до їх пояснення. Втім, як пропонує Т.Берард, взаємини тут складніші й потребують акуратного синтезу макротеоретичних міркувань Е.Гіденса та П.Бурдьє з мікротеоретичним досвідом етнології [Berard, 2005]. До того ж не очевидно, які саме практики детермінуються якими структурами; принаймні тут потрібен ретельний емпіричний аналіз, на кшталт зробленого Ф.Кірчбергом щодо культурного споживання (відвідування музеїв та художніх галерей) [Kirchberg, 2007]. Реально здійснюваний рух до поєднання макро і мікро в конкретних дослідницьких проєктах вимагає й відповідного концептуального пояснення, як це зробив, наприклад, Р.Колінз у своїй статті “Ситуаційно зумовлена стратифікація: макро-мікро теорія нерівності” [Collins, 2000].

Найсистематичніше практики фіксувалися й описувалися в дослідженнях стилів життя [Рощина, 2007; Бокок, 2002; Ganzeboom, Краукамп, 1989; Пишняк, 2005; Глухих, 2006], тобто форм і зразків споживання речей та оперування ними, а відносно недавно ще й у межах напряму, що його називають “соціологією речей” і пов’язують із працями Б.Латура [Социология вещей, 2006]. Увага до тематики стилю життя в контексті досліджень соціальної структури та стратифікаційних порядків у соціології в останні десятиліття почала стало зростати. Стиль життя, який тлумачать як сукупність стало відтворюваних зразків поведінки, різного роду практик, став предметом розгляду багатьох дослідників у їхньому прагненні подолати труднощі соціально-структурного аналізу в умовах соціальних змін; він дає змогу зафіксувати взаємозв’язок соціальної нерівності і стилю життя, адже відтворення стратифікаційних порядків відбувається через соціальні практики як

відносно стабільні форми організації повсякденного життя в межах структури заданої життєвої ситуації з урахуванням доступних ресурсів.

Інакше кажучи, стилі життя співвідносні із поділом суспільства на класи та страти і, фактично, являють собою певну їхню субкультуру (П.Бурдье віддає перевагу терміну “габітус”). Однак останні два десятиліття більш популярні трактовки стилю життя як важливої частини теорій індивідуалізованого суспільства, згідно з якими в сучасних умовах розвинених країн соціальні практики більшою мірою визначаються волонтаристськими схильностями індивідів, а не чинником соціальної нерівності. Тобто йдеться про індивідуалізацію практик відповідно до споживчих смаків, стандартів, відношення до релігії, політики, здоров'я, ціннісних орієнтацій індивіда.

У вітчизняній соціології існують тенденції, по-перше, ототожнювати стиль життя з певною субкультурою соціальної групи, а по-друге, посилатися на цю субкультуру в процесі вивчення споживчої поведінки. Багато в чому це є наслідком впливу радянської соціології способу життя, надзвичайно популярної в 1960–1980-х роках; аналізу його були присвячені десятки монографій і сотні статей, зокрема О.Шкаратана, Е.Орлової, О.Яніцького, Л.Когана, І.Бестужева-Лади (докл. про це див.: [Глухих, 2007]).

Українські дослідники Р.Ануфрієва, Є.Головаха, О.Донченко, О.Злобіна, М.Кирилова, О.Кронік, Н.Паніна, В.Рибаченко, Л.Сохань, В.Тихонович, А.Угримова, М.Шульга у колективній монографії “Стиль життя особистості. Теоретичні і методологічні проблеми” [Стиль життя людини, 1982], яку можна вважати однією з перших вітчизняних спроб соціологічного осмислення досліджуваної проблеми, стиль життя розглядали як індивідуально-особистісний прояв соціально-типового, як своєрідний відбиток мікросередовища, в якому розгортається життєдіяльність особистості. У такому контексті реалізується діяльнісний принцип розуміння стилю життя, простежується взаємозв'язок цього поняття з категоріями способу життя, життєдіяльності, життєвої програми, життєвого плану, концепції життя, активної життєвої позиції особистості.

На думку Н.Паніної [Паніна, 2001: с.6], у стабільному суспільстві стилі життя членів спільноти регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо — через рольові експектації щодо поведінки людей із різними соціальними статусами, так і опосередковано — формуючи свідомість (ціннісні орієнтації, настанови, життєві цілі, тобто ідеальні моделі способу життя, що дають змогу підготуватися до успішного виконання соціальних ролей). Натомість у нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система зазнає руйнування і виникає стан аномії, стилі життя зумовлюються передусім особливостями індивідуальної свідомості. Вирішальну роль набуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості та поведінки людей, життєдіяльність яких здійснюється у дезорганізованому суспільстві. Адже за умов розладнання звичного механізму адаптації детермінація стилів життя відбувається не через пристосування до соціальних норм, а на основі індивідуальних ціннісних преференцій та ціннісних орієнтацій, що є власне підґрунтям для кристалізації нової ціннісно-нормативної системи суспільства. Важливою характеристи-

кою соціального статусу за умов суспільних перетворень є невизначеність. У пошуках основних цінностей виникає часта зміна критеріїв соціального статусу. За умов фактичної відсутності нормативної регуляції способу життя принциповою рисою стилю життя є нестійкість. Своєю чергою, ціннісні орієнтації людей здебільшого визначаються їхнім загальним психічним станом, соціальним самопочуттям і психічним здоров'ям.

Л.Бевзенко вирізняє кілька значимих аспектів, що диференціюють різні підходи до концептуалізації стилю життя [Бевзенко, 2008: с. 10–11]. Не претендуючи на завершеність запропонованої схеми, автор розглядає їх:

- 1) за принципом чинника, що детермінує стиль життя і виокремлює напрями та їхніх представників: психологічна (А.Адлер, К.Юнг та ін.), соціальна (М.Вебер, Г.Зіммель, П.Бурдьє) та культурна детермінація (З.Бауман, У.Бек, Е.Гіденс);
- 2) за функціональним навантаженням, що виявляє комунікативний зріз як головну функцію стилю життя в сучасному суспільстві, який демонструє належність до певного класу, страти через певні символічні жести, знаки (Т.Веблен, Ж.Бодріяр).

Автор розглядає простір концептуалізації стилю життя і доповнює теоретичними конструкціями (модель життєвого успіху, базові культурні смисли, соціокультурний дисбаланс, практиковані цінності тощо), що дають методологічні підстави для дослідження процесів трансформації простору та різного типу стилів життя в кризовій ситуації.

Сьогодні класифікація стилів життя — це не стільки самостійна мета досліджень, а дедалі частіше належність до тієї чи іншої “стильової” групи, що відіграє в них роль пояснювального чинника. Такий підхід популярний не тільки серед соціологів, а й серед фахівців у галузях психології, маркетингу, політології. У дослідників ринку сукупність методик, за якими виявляють різні групи споживачів за поведінкою, перевагами, мотивами тощо, дістала назву “психографіка” [Гантер, Фернхам, 2001]. І хоча питання про те, наскільки вивчення стилів життя і психографіка збігаються, лишається й досі дискусійним, термін цей починає закріплюватися в соціологічних текстах [Пишняк, 2005].

На думку О.Резніка [Резнік, 2006: с. 190–191], за сучасних умов сформувалася нова ціннісно-нормативна система, яка набуває рис “споживацької” і супроводжується створенням нових символічних конструкцій, які заклали підвалини для створення нової системи домінування у схемі стратифікації. Відбувається суб'єктивізація соціальної стратифікації зі сфери матеріального виробництва у сферу споживання. Замість доступу до володіння засобами виробництва пропонується доступ до споживання. Індивідуальне самоутвердження проходить не через трудову діяльність, а через споживання товарів, тобто відбувається поступове витіснення ієрархії класових відносин ієрархією споживчих практик. Позиція на соціальній драбині визначається типом “престижних товарів”, які людина може купити. За такого підходу вертикальну мобільність розглядають як процес руху знизу вгору щаблями престижності товарів і послуг, які більшою мірою, ніж належність до вищого класу, є дороговказом стратифікаційного поступу. Належність до вищого класу передбачає престижне споживання, його атрибуту стають визначаль-

ними у соціальній стратифікації. Автор робить припущення, що стилеві відмінності визначатимуть у майбутньому соціальну стратифікацію, і це призведе до появи неостанового суспільства

У перехідних суспільствах, до яких належить і українське, складається досить особлива ситуація. Зміна соціального становища й системи ціннісних орієнтацій особистості за нових умов призводить до зміни поведінкової активності, зокрема і практик. У результаті суспільних перетворень люди опиняються у ситуації “подвійної детермінації”. З одного боку, йдеться про потребу в доланні перешкод, пов’язаних із руйнуванням звичних інституціональних засобів матеріального забезпечення нормального життя — така ситуація вимагає конкретних поведінкових реакцій, а з іншого — маємо, так би мовити, позитивну стимуляцію, коли ситуацію сприймають у категоріях можливостей, а не необхідності [Злобіна, 2004: с.10]. Поява у соціальному просторі нових економічних можливостей, для прикладу, ставить людину перед вибором між новим і ризикованим, усталеним і перевіреною. Чи скористатися новими можливостями, вирішує сам індивід. Відповідно до особистісного вибору в суспільстві генерується низка типових соціально-економічних практик, що репрезентують різну міру поведінкової активності, пристосування до нових умов життєдіяльності.

І тоді взаємозв’язок практик і структури стає майже наочним. Т.Заславська відзначає: “...зміна типових способів поведінки веде до трансформації відповідних *практик*, а накопичені зрушення в практиках, що їх реалізує той чи інший інститут, призводять до зміни змісту цього соціального інституту” [Заславская, 2000: с.15]. Загальною ж формою реалізації кожного інституту слугує ніщо інше, як сукупність соціальних практик у певній сфері. Отже, інституціональні зміни спричинилися до зміни соціальної поведінки індивідів (зокрема, трудової, підприємницької, споживчої, міграційної, мобільнісної, фінансової тощо), результатом чого є типові соціальні практики в певний момент часу. Скажімо, підприємницькі практики на початку 1990-х років суттєво відрізняються від практик початку XXI століття, оскільки змінилися соціально-економічні умови розвитку підприємництва, податкова система, можливості відкриття власної справи тощо.

Цим утверджується поділ практик на звичні, традиційні та нові, інноваційні. Сучасні практики значною мірою залежать від освоєння індивідом нових технологій, економічної активності при розв’язанні та задоволенні життєво необхідних потреб, раціонального використання свого часу, активної фінансової поведінки тощо. Тому можна виокремити різного роду економічні (фінансові, споживчі тощо); символічні; політичні (владні); соціальні; культурні; повсякденні практики як такі, що відіграють ключову роль у генеруванні та трансляції тих “форм життя”, які утворюють повсякденний базис соціального виробництва, а також описі їх та рефлексії, які можуть безпосередньо впливати на ці практики.

Звичайними практиками В.Радаєв вважає типові дії людей, з одного боку, якщо і не загальні, то достатньо поширені, позаяк у них залучена значна частина населення, а з іншого боку такі, що є звичними способами дій, практиковуваними впродовж життя як мінімум одного покоління. Він вважає, що термін “традиційні практики” в цьому випадку є невдалим, бо

містить безліч різнорідних конотацій. У різних контекстах традиційне протиставляється і раціональному, і сучасному, і (на буденному рівні) всьому, що виходить за рамки норми. В цьому сенсі термін “звичайні практики” є більш нейтральним [Радаев, 2003: с. 90]. Своєю чергою, інноваційні практики — це типові дії людей, з одного боку, не дуже поширені (принаймні на поточний момент часу), але вже достатньо помітні, а з іншого боку такі, що є новими способами дій, які, скажімо, ще десятиліття тому існували суто в обмежених масштабах або були відсутні зовсім.

Для ілюстрації можна навести приклад, пов'язаний із працевлаштуванням. Шукати роботу — заняття вельми поширене, і значна частина населення завжди була залучена в такі пошуки. При цьому вони зазвичай зверталися прямо на підприємства, в організації, а ще частіше використовували зв'язки друзів і знайомих. Пошук роботи через Інтернет або звернення до послуг приватних рекрутингових агентств — практики нові, незвичайні, які ще десятиліття тому в будь-якому значимому вигляді існувати просто не могли.

Деяка сукупність дій індивідів поза межами робочого часу, тобто поза межами позиції у структурі зайнятості, є множиною практик. Усю сукупність практик на основі уточнення та інтерпретації основних понять в емпіричному дослідженні було згруповано в певні категорії. В інструментарій дослідження, яке проводилося у Львові та Донецьку 2008 року¹, було закладено перелік інноваційних та традиційних професійно-трудоових, фінансових, споживчих та соціокультурних повсякденних практик, якими респондент займався впродовж певного часу.

Слід зазначити, що поширеність усіх різновидів практик у двох регіонах є майже ідентичною, причому традиційні ще значно переважають над інноваційними. Відмінністю, що зафіксована на емпіричному рівні, є вищі показники інтенсивності як традиційних, так і інноваційних практик саме для Донецького регіону. Можна говорити також про схожі переваги у виборі практик однаковими стратами Львова та Донецька: інноваційні споживчі та фінансові практики властиві двом верхнім стратам соціальної ієрархії; інноваційні та традиційні професійно-трудоові — серединним стратам, тоді як нижнім здебільшого характерні традиційні споживчі та трудоові. Отже, емпірично підтверджено, що верхнім стратам притаманне символічне споживання і фінансові практики задоволення потреб високих стандартів життя, демонстрація стратегій досягнення. Серединні ж переважно працюють і займаються пошуками додаткових заробітків як у регіоні, так і за кордоном, адаптуються до змін у сфері зайнятості, намагаючись підвищити свій про-

¹ Обсяг вибіркової сукупності для Львова становив 1600, а для Донецька — 400 осіб працездатного віку. Тип вибіркової сукупності для двох досліджень — багатощаблева (кластерна) вибірка із квотуванням на останньому щаблі добору одиниць спостереження. Опитування проводилося з використанням методу стандартизованого інтерв'ю за єдиною методикою та інструментарієм “Соціальні практики населення міста Львова/Донецька” у квітні–травні 2008 року. Вибірки є репрезентативними, задані похибки репрезентативності $\pm 2,5\%$ та $\pm 5\%$. Інформацію опрацьовано з використанням пакетів прикладних програм SPSS 15.0, Statistica 8.0 та MS Excel.

фесійно-кваліфікаційний та економічний потенціал через низку активних трудових практик. Натомість нижні страти відтворюють практики, спрямовані на задоволення мінімальних споживчих потреб, і для них характерні найнижчі показники порядку інтенсивності практик, серед яких переважають саме практики виживання.

Методика вимірювання за трикомпонентною кон'юнкцією, тобто трьох базових стратифікаційних порядків (порядок позицій, порядок диспозицій та порядок практик), була різноманітною. Було використано різні шкали для фіксації емпіричних показників для кожного з порядків, отримані метрики стратифікаційних індексів мають різну числову протяжність. Розроблена методика емпіричного дослідження соціальної стратифікації передбачає, що кожен компонент кон'юнкції є складним утворенням. Позиційний порядок визначався за об'єктивними показниками, які були закладені в інструментарії дослідження: соціальне походження, соціальна позиція за місцем праці та тип діяльності, досвід роботи у сфері зайнятості, особистий середньомісячний дохід, майно та власність, освіта. Диспозиційний порядок — за суб'єктивними оцінками та установками респондентів: оцінювали престиж як власного соціального статусу, так і типу діяльності й організації; самоідентифікацію із соціальними групами, класами; міру задоволеності своїм становищем; мережу соціальних зв'язків як власних, так і сімейних; поведінково-вербальний рівень культури. Щодо порядку інтенсивності практик, то його розраховували на підставі всіх відзначених відповідей кожного респондента, тобто всіх видів занять, які доводилося здійснювати йому особисто впродовж останнього року, а в разі соціокультурних практик — упродовж останнього тижня.

Перехід від традиційної домінантної кон'юнкції (“позиції & диспозиції”) до трикомпонентної (“позиції & диспозиції & практики”) дав змогу з'ясувати, що для кожної страти характерні стилізовані практики, більшість із яких індивіди реалізують згідно зі своїми позиціями та диспозиціями, тобто на підставі соціального статусу, професійно-кваліфікаційного освітнього рівня, доходів, мережі соціальних зв'язків тощо. Сукупність практик відображає статусну субкультуру соціальних страт.

Очікувалося також, що перехід до трикомпонентної кон'юнкції конструювання стратифікаційного порядку приведе до перерозподілу респондентів у зіставленні з розподілом за двокомпонентною кон'юнкцією. Отримані дані дають певне уявлення про масштаби та напрями такого перерозподілу (див. табл. 1).

Неважко переконалися, що чинник “практики” зумовив суттєве реформатування складу страт, а зміни для Львова та Донецька збіглися далеко не в усьому. Скорочення “розмірності” стратифікаційного порядку із шести до п'яти страт супроводжувалося скороченням чи зростанням часток страт у двох містах (див. табл. 1). Частка “вищої страти” у Львові з 4% скоротилася до 1%, отже, 3% респондентів зі старої “вищої страти” перемістилися до нової “страти 2”. У Донецьку за двокомпонентною кон'юнкцією частка страти становила 7%, а за трикомпонентною — 3%, тому по 2% респондентів знаходимо у “страхах 2 і 3”.

Таблиця 1

**Перерозподіл респондентів по страхах при переході від
двокомпонентної кон'юнкції до трикомпонентної у 2008 році, %**

Страти за кон'юнкцією “позиції & диспозиції”	Страти за кон'юнкцією “позиції & диспозиції & практики”					
	Вища страга	Страга 2	Страга 3	Страга 4	Нижча страга	Частка страги за кон'юнкцією “позиції & дис- позиції”
Львів						
Вища страга	1	3	0	0	0	4
Страга 2	0	7	2	0	0	9
Страга 3	0	8	4	9	1	22
Страга 4	0	1	2	12	1	16
Страга 5	0	0	1	5	20	26
Нижча страга	0	0	0	1	22	23
<i>Частка страт за кон'юнк- цією “позиції & диспозиції & практики”</i>	<i>1</i>	<i>19</i>	<i>8</i>	<i>27</i>	<i>45</i>	<i>100</i>
Донецьк						
Вища страга	3	2	2	0	0	7
Страга 2	0	3	8	2	0	13
Страга 3	0	2	2	1	1	6
Страга 4	0	7	3	4	0	14
Страга 5	0	1	4	13	7	25
Нижча страга	0	0	1	3	31	35
<i>Частка страт за кон'юнк- цією “позиції & диспозиції & практики”</i>	<i>3</i>	<i>15</i>	<i>20</i>	<i>23</i>	<i>39</i>	<i>100</i>

Натомість зросла частка “страги 2” у двох містах: у Львові з 9% до 19%, у Донецьку з 13% до 15%. Розгляньмо, завдяки яким представникам це відбулося. У Львові — 3% з “вищої”, 7% з цієї ж, 8% зі “страги 3” і 1% зі “страги 4”. Для Донецька залишилося 3% тих же респондентів, 2% перейшли з “вищої”, 2% зі “страги 3” і ще 1% зі “страги 5”.

Частка “страги 3” зменшилася з 22% до 9% у Львові, для Донецька ж характерна зворотна тенденція — страга зросла з 6% до 20%. Причому до цієї донецької страги ввійшли представники майже усіх страт.

“Страга 4” для Львова зросла з 16% до 27%, для Донецька — з 14% до 23%. Причому львівська на 12% складається з попередньої, а 9% увійшли зі “страги 3” і ще 5% — зі “страги 5”, натомість у Донецьку 13% увійшли зі “страги 5”, 4% становлять колишні представники і 1%, як і у Львові, надійшов із “нижчої страги”.

“Нижча страта” зросла як у Львові (з 23% до 45%), так і в Донецьку (з 35% до 39%). До львівської страти 20% перейшли зі “страти 5”, а 22% залишилися у цій же страті. У разі донецької страти — 31% є представники попередньої, а 7% надійшли зі “страти 5”, а 1%, понизивши свій статус, надійшли зі “страти 3”.

За трикомпонентної кон’юнкції відбулося переформатування страт завдяки різній інтенсивності соціальних практик, які їм властиві. Емпірично можна пояснити такий перерозподіл респондентів за професійно-кваліфікаційним складом, що дасть змогу говорити, хто саме з них понизив чи підвищив свої статусні позиції у разі трикомпонентної кон’юнкції. Зроблю це на прикладі нижчої страти. За двокомпонентного підходу частка пенсіонерів становила у львівській страті 72%, а у донецькій — 67%, тоді як за трикомпонентного підходу їх залишилося в цій страті відповідно 49% та 55%, тобто 23% у Львові та 12% у Донецьку перемістилися завдяки більш інтенсивним практикам у вищій страті. Це є свідченням того, що вони у реалізації своїх практик могли використовувати економічний потенціал родини у задоволенні певних потреб (наприклад, відпочивали на морі, в санаторії, на курорті коштом дітей, оскільки самі не мали змоги оплатити такий відпочинок через низький рівень особистих доходів). Але водночас зафіксовано зростання частки “нижчої страти” майже вдвічі у Львові (з 23% до 45%) та на 6% у Донецьку (з 25% до 31%) завдяки зниженню статусу представників інших страт. Це переважно кваліфіковані та некваліфіковані робітники, службовці із числа допоміжного персоналу та молодь, яка ще навчається в обох містах, — ті, хто за двокомпонентного підходу належали до “страти 5”, причому у Львові таких 20%, а у Донецьку 7% (див. табл. 1). Тобто відбулося об’єднання двох нижчих страт — практики вплинули як такі, що уніфікують і нівелюють відмінності, спостережувані за двокомпонентної кон’юнкції.

Пониження статусу представників “вищої страти” очевидне, оскільки вона зменшила свій “розмір” у двох містах. Представники “вищої страти” відзначали в основному інноваційні практики (взяли кредит у банку для відкриття власної справи, купівлі квартири, купили якусь нерухомість тощо). А ситуація з поверненням кредиту чи відсотків за надану позику призводить до зниження рівня інтенсивності інших практик; вони вже не можуть собі дозволити винаймати працівників особисто для себе, купувати модні, вишукані товари відомих виробників у фірмових магазинах, салонах тощо. Відповідно інтенсивність тих практик зменшилася, що і призвело до пониження статусних позицій у новій соціальній ієрархії, але у двох містах воно було незначним, а саме перехід у сусідні нижчі страти — “страту 2” у Львові та ще й у “страту 3” у Донецьку.

Оскільки, як уже зазначалося, донеччанам властива вища порівняно із львів’янами інтенсивність соціальних практик фактично для всіх страт, тому в Донецьку відбулося більше розпорошення по стратах. Для прикладу можна розглянути донецьку “страту 3”, наповнення якої відбулося головню завдяки представникам з усіх страт. І якщо у Львові чинник “практик” призвів до “приземлення” стратифікаційного порядку, набагато розширивши його підвалини і насправді збільшивши поляризацію, то в Донецьку в ре-

зультаті перекласифікації розподіл по стратах став більш рівномірним, мав певний егалітаризувальний вплив.

Порівняймо розподіл страт за двокомпонентної та трикомпонентної кон'юнкції у соціальному просторі двох регіонів. За визначенням, інтервал числових значень для всіх індексів перебуває в межах від 0,2 до 1 (див. табл. 2). У результаті отримуємо певну, досить умовну, зрозуміло, метрику соціального простору із соціальною дистанцією між елементами стратифікаційного порядку.

Таблиця 2

**Середні значення стратифікаційних індексів
за двокомпонентною та трикомпонентною кон'юнкцією**

СТРАТИ	Львів		Донецьк	
	Частка страти	Середнє значення стратифікаційного індексу	Частка страти	Середнє значення стратифікаційного індексу
<i>Двокомпонентна кон'юнкція</i>				
Вища страта	4	0,78	7	0,77
Страта 2	9	0,71	13	0,62
Страта 3	22	0,61	6	0,60
Страта 4	16	0,51	14	0,59
Страта 5	26	0,49	25	0,51
Нижча страта	23	0,38	35	0,41
<i>Трикомпонентна кон'юнкція</i>				
Вища страта	1	0,81	3	0,80
Страта 2	19	0,66	15	0,68
Страта 3	8	0,65	20	0,63
Страта 4	27	0,55	23	0,53
Нижча страта	45	0,44	39	0,45

Для перевірки статистичної значимості відмінностей середніх значень стратифікаційних індексів між стратами двокомпонентного стратифікаційного простору для Львова і для Донецька було проведено розрахунки окремих статистик одновимірного дисперсійного аналізу. Для цього проведено тест Tamhane's T2, оскільки попередньо була відкинута гіпотеза про рівність дисперсії для залежної та незалежної змінної (у тесті Levene отримано значущу F-статистику на рівні $p < 0,0001$, за 95% довірчої ймовірності). Результати тесту Tamhane's T2 показали високий рівень значимості відмінностей середніх значень стратифікаційного індексу між різними стратами, на рівні $p < 0,0001$, за 95% довірчої ймовірності. Відповідно, різниця позицій страт, на підставі середніх значень стратифікаційного індексу, у двокомпонентному стратифікаційному просторі двох міст є статистично значимою.

Для трикомпонентного стратифікаційного простору для Львова зафіксовано відмінності у середніх значеннях стратифікаційних індексів, які є статистично не значимими, між “стратою 2” і “стратою 3” ($p = 0,823$, за 95% довірчої ймовірності). Проте, оскільки вони різні за соціально-демографічними характеристиками, а в процесі кластеризації утворюють різні кластери, тому в подальшому розглядатимемо їх окремо.

Для перевірки статистичної значимості відмінностей середніх значень стратифікаційних індексів між двокомпонентною та трикомпонентною структурою проводився t -тест для спарених вибірок. Результати показали високу значимість відмінностей ($p < 0,0001$, за 95% довірчої ймовірності) середніх значень стратифікаційних індексів між двокомпонентним і трикомпонентним стратифікаційними просторами як для Львова, так і для Донецька. Відповідно, висновки щодо відмінностей протяжності двокомпонентного та трикомпонентного просторів є статистично обґрунтованими.

Підсумую те, що відбулося при переході до трикомпонентної кон’юнкції для двох міст, фіксуючи спільні та відмінні тенденції. Йдеться, власне, про деякі ефекти, що виникають внаслідок ускладнення методичного інструментарію, або, інакше, внаслідок збільшення, так би мовити, багатовимірності аналізу:

- в обох містах із шести до п’яти страт зменшилася “розмірність” стратифікаційного порядку, тобто соціальний простір став тепер менш диференційованим, а значення індексу збільшилося для “вищої” та “нижчої” страт — стратифікаційний порядок ніби “підійнявся”;
- збільшення значення індексу “вищої страти” (з 0,78 до 0,81) у Львові супроводжувалося і збільшенням дистанції, що відокремлює її від “страти 2–3” (з 0,07 до 0,15), і перевищило значення індексу для Донецька (зростання з 0,77 до 0,80 на тлі зменшення дистанції з 0,15 до 0,12). Тобто чинник практик зрівняв розглядувану страту двох міст за ознакою дистанціювання від “страти 2”;
- у Львові за двокомпонентною кон’юнкцією найменша дистанція була між стратами 4 і 5 (у Донецьку — між стратами 2 і 3), тоді як за трикомпонентною — між стратами 2 і 3. Інакше кажучи, практики тут ніби розводять вершину стратифікаційного порядку та його основу. Натомість у Донецьку дистанція між “стратами 2, 3, 4” збільшилася, тобто саме практики тут диференціювали страти.

Таким чином, інкорпорування практик у дослідження стратифікаційних порядків має три важливі наслідки. Насамперед, відбувається поєднання структурного підходу із підходом, ґрунтованим на соціології культури, оскільки і теорія практик, за тезою А.Реквіца, є різновидом культуральної соціології, а самі практики значною мірою обумовлені культурою. Макросоціологічний (позиції та диспозиції) підхід доповнюється мікросоціологічним, коли у фокусі уваги опиняються повсякденні дії та поведінка індивідів. І нарешті, практики трактовано як стратоформувальні чинники, що завершує конституювання комплексної кон’юнкції “позиції & диспозиції & практики”.

Література

- Бевзенко Л.* Стили жизни переходного общества / Бевзенко Л. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. — 144 с.
- Бокок Р.* Потребление и стиль жизни / Р. Бокок // Кравченко А.И. Социология : хрестоматия для вузов. — М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. — 736 с.
- Волков В.В.* О концепции практик в социальных науках / В.В. Волков // Социологические исследования. — 1997. — № 6. — С. 9–23.
- Волков В.В.* Теория практик / В. Волков, О. Хархордин. — СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.
- Гантер Б.* Типы потребителей: введение в психографику / Б. Гантер, А. Фернхам ; пер. с англ. ; под ред. И.В. Андреевой. — СПб. : Питер, 2001. — 299 с.
- Глухих А.Ю.* Социология потребления в контексте акционистской парадигмы [Электронный ресурс] / А.Ю. Глухих // Экономическая социология. — 2007. — Т. 8, № 2. — Режим доступа к журн. : <http://ecsoc.msses.ru>.
- Глухих А.Ю.* Социокультурные механизмы формирования презентации (в контексте концепции стиля жизни) [Электронный ресурс] / А.Ю. Глухих. — Режим доступа: <http://maiskoechtivo.pstu.ru/2006/1/1.htm>.
- Заславская Т.И.* Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса / Т.И. Заславская // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИОМ. — 2000. — № 6. — С. 13–18.
- Злобина О.* Особистість як суб'єкт соціальних змін / Злобина О. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — 400 с.
- Паніна Н.* Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 5–26.
- Пишняк А.И.* Психографика: к описанию стилей жизни россиян [Электронный ресурс] / А.И. Пишняк // Социологический журнал. — 2005. — № 4. — Режим доступа к журн. : <http://www.sj.obliq.ru/author/480>.
- Радаев В.В.* Обычные и инновационные практики в деятельности российского среднего класса / В. Радаев // Мир России. — 2003. — № 4. — С. 89–117.
- Резнік О.* Нові стилі життя як джерело латентної легітимзації ринкового суспільства / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 1. — С. 190–191.
- Рощина Я.М.* Дифференциация стилей жизни россиян в поле досуга [Электронный ресурс] / Я.М. Рощина // Экономическая социология. — 2007. — Т. 8, № 4. — Режим доступа к журн. : http://www.ecsoc.msses.ru/data/742/587/1234/ecsoc_t8_n4.pdf.
- Социология вещей : сб. статей / под ред. В. Вахштайна. — М. : Издат. дом “Территория будущего”, 2006. — 392 с.
- Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / Ануфриева Р.М., Головаха Н.И., Донченко Е.А. [и др.]. — К. : Наук. думка, 1982. — 372 с.
- Andreas Reckwitz.* “Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorising” / Andreas Reckwitz // European Journal of Social Theory. — 2002. — Vol. 5(2). — P. 243–263.
- Anne Warfield Rawls.* “Durkheim’s Treatment of Practice. Concrete Practice vs Representations as the Foundation of Reason” / Anne Warfield Rawls // Journal of Classical Sociology. — 2001. — Vol. 1(1). — P. 33–68.
- Berard T.J.* Rethinking Practices and Structures / T.J. Berard // Philosophy of the Social Sciences. — 2005. — Vol. 35, № 2. — P. 196–230.
- Collins R.* Situated stratification: A micro-macro theory of inequality / R. Collins // Sociological Theory. — 2000. — Vol. 18 (1). — P. 17–43.

Ganzeboom H.B. Life-Style Differentiation in Five Countries / H.B. Ganzeboom, G. Kraaykamp // Social Correlates and Social Consequence of Social Stratification. — Prague, 1989.

Hans-Joachim Schubert. “The Foundation of Pragmatic Sociology. Charles Horton Cooley and George Herbert Mead” / Hans-Joachim Schubert // Journal of Classical Sociology. — 2006. — Vol. 6 (1). — P. 51–74.

Ilana Friedrich Silber. “Pragmatic sociology as cultural sociology. Beyond Repertoire Theory?” / Ilana Friedrich Silber // European Journal of Social Theory. — 2003. — Vol. 6 (4). — P. 427–449.

Kirchberg V. Cultural Consumption Analysis: Beyond Structure and Agency / V. Kirchberg // Cultural Sociology. — 2007. — Vol. 1, № 1. — P. 115–135.

Schatzki T. Social practices: A Wittgensteinian approach to human activity and the social / Schatzki T. — N. Y.: Cambridge University Press, 1996.; див. також *Schatzki T.* Practices and actions: A Wittgensteinian critique of Bourdieu and Giddens / T. Schatzki // Philosophy of the Social Sciences. — 1997. — Vol. 27. — P. 283–308.

Theodore R. Schatzki A New Societist Social Ontology // Philosophy of the Social Sciences. — 2003. — Vol. 33, № 2. — P. 174–202.